

Begravet af flyvesand

– En 5000 år gammel “genopdaget” stendysse ved Børsmose

Af Stina Trolldoft Andresen

Engang for længe siden i en tid, der fortaber sig i bondestenalderens dis, opførte man i tusindevis af store stenbyggede gravmonumenter – i dag kalder vi dem dysser og jættestuer. De blev sat som gravminder for de døde og som helligedomme, hvor de levende kunne opretholde

Området ved Børsmose set i fugleperspektiv med de mange kampvognsspor der præger området. Den røde prik angiver gravmonumentets placering.

forbindelsen til de døde. Man finder dem over et enormt område fra Spanien i syd til det sydligste Norge, hvor de står som en fjern hilsen fra vores forfædre. I dag er der måske kun en tiendedel tilbage af det oprindelig antal. Og i det stenfattige Vestjylland er antallet endnu mindre, hvilket sandsynligvis skyldes stenplyndringer. Sten har været værdifulde som byggematerialer. De store gravmonumenter er dermed forsvundet og med dem en værdifuld viden om den tid, hvor landbruget og dermed grundstenen til det samfund, vi kender i dag, blev lagt.

Hurra for sandflugt!

I Vestjylland har sandflugt været en plage igennem mange århundreder. Mange af de lokale har måttet opgave deres marker, huse og bopladser, og været nødt til at flytte væk. Men flyvesandet har vist sig at være lidt af en gevinst for arkæologien. Nogle steder ligger det som metertykke beskyttende lag og har været med til bevare fortidens bopladser og begravelsespladser. Flyvesandet har altså været med til at forsegle fortidens landskaber.

Vest for Oksbøl ligger et af Danmarks største militære øvelsesområder. Det er et område, som har været stærkt præget af sandflugt og kliddannelser, men i dag bærer lige så meget præg af de militære øvelser i området. I forbindelse med militærets kørsel og aktiviteter er det ofte sket, at stenlægninger og ældre kulturlag er blevet blotlagt. Takket være lokale historisk interesserede folk er mange af disse blevet opdaget i tide. Dette var tilfældet,

da en af militærets buldozere ved et tilfælde blotlagde en stenlægning ved Børsmose tilbage i 1985. En meddelelse blev sendt til Museet for Varde By og Omegn, og efter lidt tovtækkeri frem og tilbage, blandt andet med militæret, blev der iværksat en arkæologisk undersøgelse af den blotlagte stenlægning.¹

De to stencirkler, som dukkede op ved Børsmose, set fra en af militærets helikoptere. Fotoet er taget fra nord mod syd.

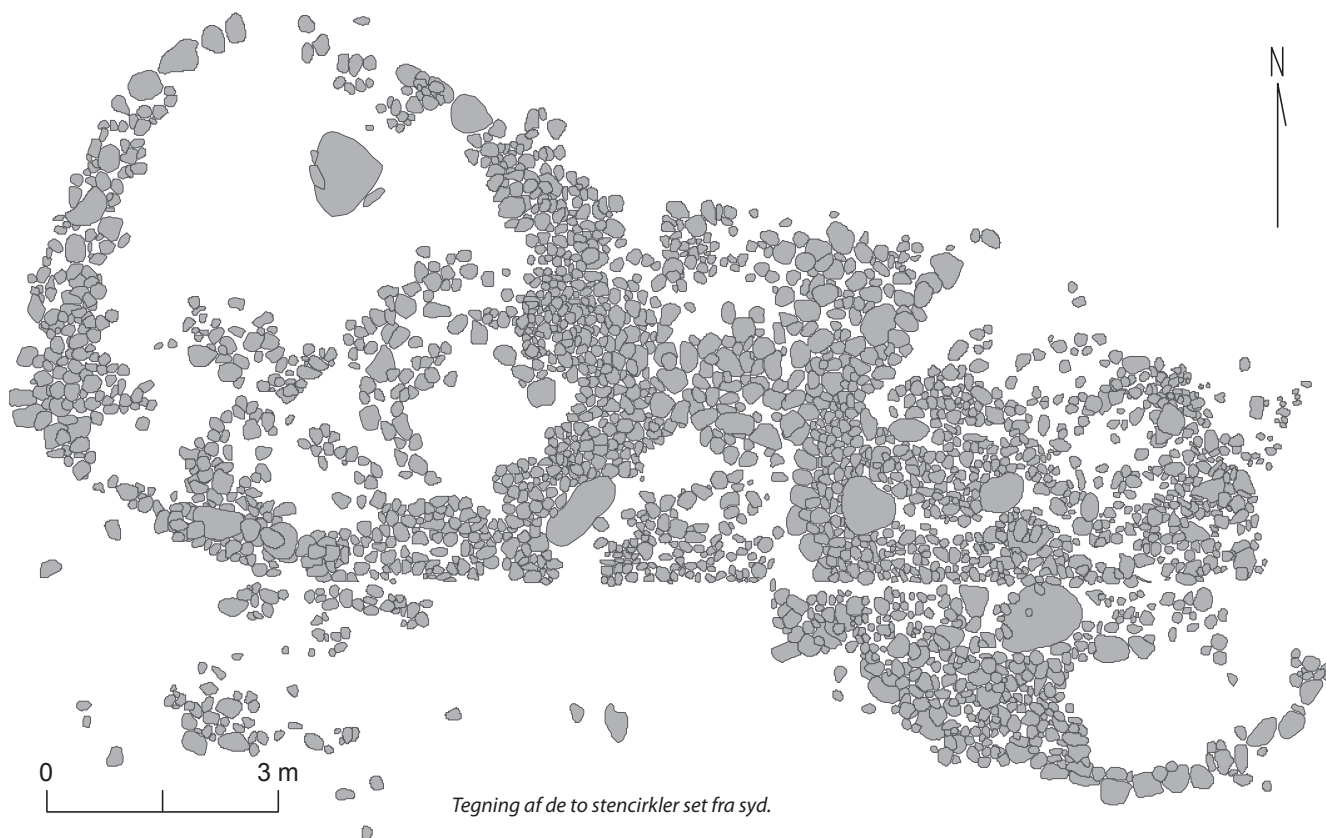
En "oldgammel" sag

Først for nylig dukkede sagen op igen. Af flere forskellige årsager var fundet aldrig blevet bearbejdet efter udgravningen i 1985. Dette blev påpeget af Kulturstyrelsen, som bad om, at museet udarbejdede en rapport over de 30 år gamle udgravninger. Udgravningerne blev i sin tid forestået af museets mangeårige men nu pensionerede leder Ole Faber. Derfor blev det pålagt artiklens forfatter at efterbejde materialet og udarbejde den manglende rapport.

Det viste sig at være lidt af et detektivarbejde, men samtaler med Ole Faber og sammenhold mellem fotos,

optegnelser, tegninger og fundene fra udgravningen vidnede om et ganske interessant fund set med vestjyske briller. Udgravningen havde nemlig påvist, at stenlægningen dækkede over et gravmonument, opført tilbage i bondestenalderen og brugt som begravelsesplads igennem årtusinder.

På udgravningstidspunktet fremstod området med stenlægningerne som en svag forhøjning i landskabet. Militærets bulldozer havde afgravet et flyvesandslag, der havde ligget som en beskyttende dyne hen over stenlægningen. Langsomt fik man sig arbejdet nedad – lag efter lag

blev gravet væk med skovl og kørt væk i trillebør. Sten efter sten blev fritlagt. Og da området var helt afdækket, viste det sig, at stenlægningen dækkede over to gravhøje, hver med en cirkulær stenlægning. Imellem de to stencirkler var der også en stenlægning, som så ud til at forbinde de to gravhøje. Set i fugleperspektiv fra en af militærets helikoptere var det dog tydeligt, at en del af stenene manglede. Om stenene er blevet fjernet i forbindelse med afrømning af området eller om det er sket tidligere er svært at afgøre.

Udgravningen viste, at de to gravhøje ikke var samtidige. Den vestligste er ældst. Det er resterne af en stendysse, som er opført i bondestenalderen – for godt 5.200 år siden. En stor granitsten, knap en meter i bredden, lå inde i gravhøjen og udgjorde den sidste rest af et gravkammer, som har været dækket af en lav jordhøj, der igen har været dækket af et fint lag sten. Selve gravkammeret har sandsynligvis været bygget op af store granitsten, men ud over nogle grøfter og aftrykket af endnu en stor sten var der ikke mange spor tilbage af selve gravkammeret. Og af de gravlagte var der intet tilbage. På et eller andet tidspunkt er gravkammeret altså blevet fjernet. Fire ravperler og flere fint dekorerede potteskår fundet inden for gravkammeret var de eneste rester af gravgaver. Potteskårene var spredt over et større område især lige nord for gravkammeret. Fra andre udgravninger af stendysser ved man, at det var normalt at ofre lerkar ved indgangen til gravkammerne, så gravkammerets indgang har højst sandsynlig været mod nord.

Bondestenalderens rituelle landskab

Folkene, som stod bag byggeriet af stendysen, tilhørte en kultur, vi i dag kalder Tragtbægerkulturen opkaldt efter deres tragtformede lerkar. De betragtes som de første bønder i Danmark og er også kendt for at have fremstillet store smukt slebne flintøkser. I det danske område blev agerbrug indført for ca. 6.000 år siden, men bliver først almindeligt for ca. 5.500 år siden. Man går nu fra en ren nomadetilværelse til at bosætte sig mere permanent i større

Tragtbægerkultur

Tragtbægerkulturen (3.900-2.800 f.Kr.) har fået sit navn fra lerkar med tragtformet hals, der dukker op i hele den nordlige del af Europa omkring 4000 f.Kr. Lerkarrene er ofte rigt dekoreret.

Perioden er kendt for de mange storstensgrave, dysserne og jættestuerne. Der har oprindeligt været omkring 30.000 storstensgrave i Danmark, i dag er kun 10 % bevaret.

I begyndelsen boede man i toskibede huse på små bopladser omgivet af ganske små opdyrkede områder. I løbet af perioden bliver bopladserne større og landbruget udvikles, blandt andet med ard og brugen af trækøksler. Tragtbægerkulturen havde et rigt rituelt liv hvor ofringer af lerkar, dyr og mennesker i søer og moser eller på store samlingspladser spillede en vigtig rolle.

bosættelser. Med dette skete der også en ændring i den måde, man anskuede sig selv, sin klan og hele samfundet på. Og man fik et stærkt tilhørsforhold til jorden.

Stendysserne er opført som monumenter, der har været knyttet til en kult omkring de døde forfædre. Men de var også med til at besegle bøndernes tilhørsforhold til jorden og var en måde at markere sig på i forhold til naboerne. Et stærkt fællesskab var vigtigt i bestræbelsen på klanens opretholdelse. Opførelsen af stendysserne var også en vigtig måde at markere dette fællesskab på. For det har været en kæmpe opgave at fragte de mange store granitsten frem til stedet, hvor stendysen skulle opføres, og kæmpe arealer må være blevet rippet for de store granitsten. Det har været nødvendigt at organisere og samarbejde om disse opgaver.

I reglen finder man ikke, som man kunne regne med, hele skeletter i stendysserne. I stedet vidner skeletterne om, at de er blevet udsat for udviklede begravelsesritualer

inden de er blevet endeligt placeret i gravkammerene.² Der er aldrig fundet rester af hele menneskeskeletter, og ofte er skeletdelene fragmenterede eller har været udsat for ildpåvirkning. Sandsynligvis blev resterne af de døde først placeret i gravkammeret, efter at hud og kød var rådnet bort. Dette kan være sket på store kultiske samlingspladser som fx den der er fundet ved Gammeltoft Odde i den nordøstlige del af Filsø ca. 7 km nord for Børsmose.³

Område med rituelle ofringer

I dag kan vi have svært ved at sætte os ind i de kulturelle normer og de religiøse tanker, som lå bag bygningen af de store stengrave og de rituelle ofringer. Ritualer indgår i alle religioner. Et af de ritualer, som tydeligst kommer til udtryk i forhistorien, er ofringer. At ofre til en gud er noget, der praktiseres i mange religioner og specielt for den type religioner, som ofte kaldes naturreligioner. Man ofrede forskellige gaver til guderne, som regel for at opnå noget fx en god høst. Offerhandlingerne var samtidig en anledning

Fund af ofret lerkar ved stendyssen ved Børsmose.

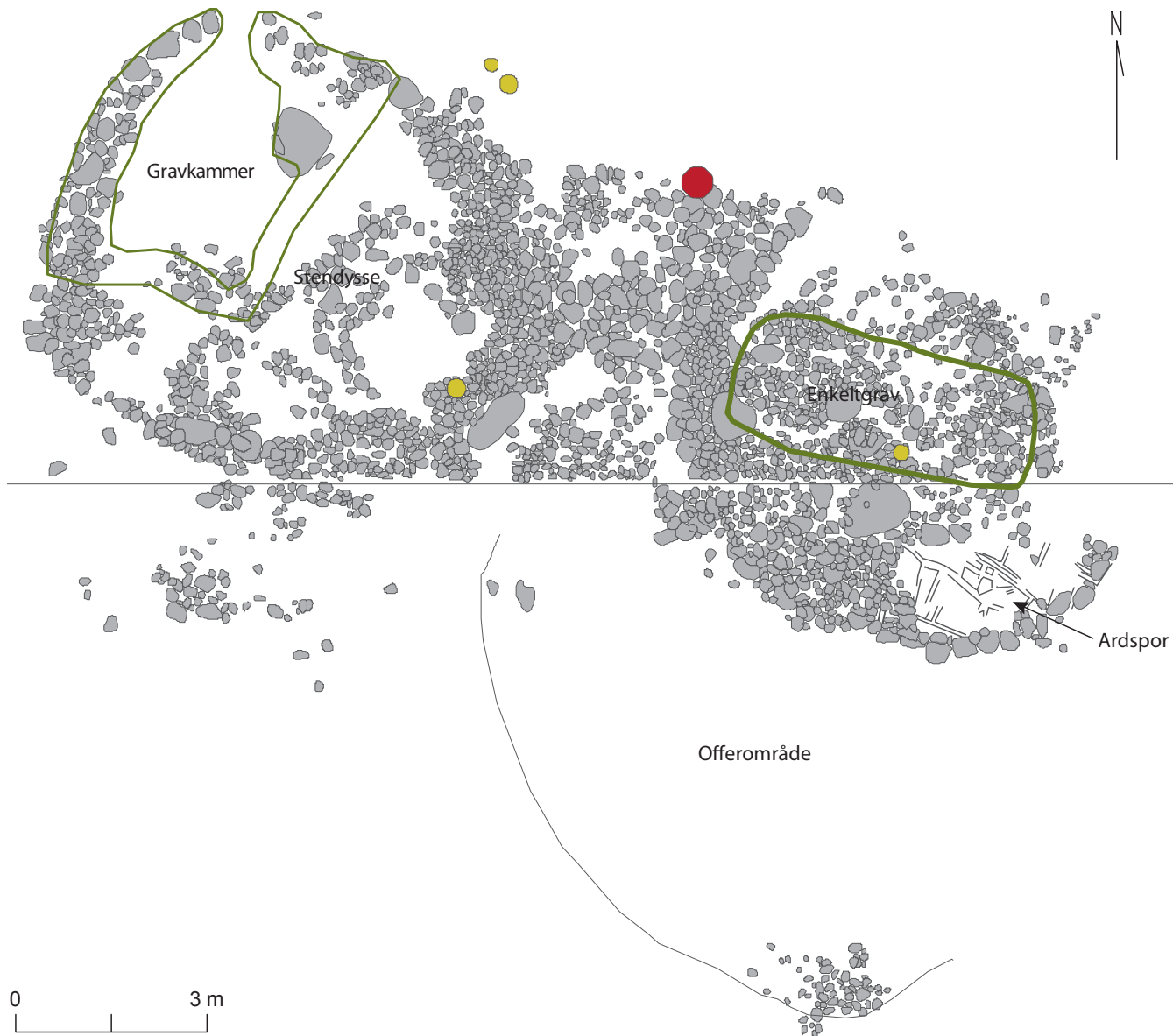
til at demonstrere sin egen status. Under udgravninger af stendysser er man stødt på lag der tolkes som offerlag, hvor man blandt andet har ofret lerkar og redskaber af flint. Ofringerne var sandsynligvis en del af de ritualer, som blev udført i forbindelse med begravelserne. Men nogle gange er man vendt tilbage på et senere tidspunkt og har foretaget flere ofringer.

Ved Børsmose var der imellem de to stencirkler en mellemliggende stenlægning. Lige nord for denne blev der i udkanten fundet resterne af et næsten helt tragtbæger, der sandsynligvis er sat som et offer, måske indeholdende mad eller drikke. Det var dekoreret med lodrette afstribninger, som var indridset i lerkarrets sider med en spids genstand. Dekorationerne viser, at lerkarret sandsynligvis er fra tidlig tragtbægerkultur og dermed ældre end de potteskår, der blev fundet inde i gravkammeret. Det tyder på, at der måske har været et gravanlæg på stedet, som er ældre end stendyssen, men det får vi nok desværre aldrig opklaret.

I området sydøst for stendyssen og lige syd for den anden gravhøj fandt arkæologerne et større offerområde med en stor mængde knuste potteskår og enkelte redskaber af flint. En del af potteskårene var fint dekorerede og er fra samme periode som de lerkar, man fandt rester af inde i stendyssen. I området var der også en del sten, hvoraf nogle var ret store. Større sten er ikke normalt forekommende i undergrunden i området, så stenene må være tilført. Som nævnt fandt ofringer hovedsageligt sted uden for indgangen til gravkammeret. Ved Børsmose lå offerlaget dog et stykke væk fra stendyssen lige syd for den anden gravhøj.

Landskabet omkring Børsmose i stenalderen

Det kan være svært at rekonstruere et landskab, der er så præget af sandflugt, som det i området ved Børsmose. Stendyssen ved Børsmose ligger ca. 4 km øst for den nuværende Vesterhavskyst ved Blåvand – Jyllands vestligste punkt. Den er dermed en af Danmarks vestligste kendte stendysser. Ca. 500 meter nord for dyssen er der fundet

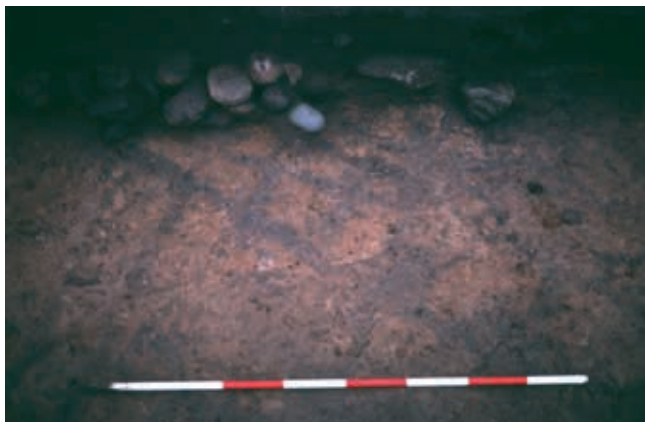

Oversigt over stenlægninger og grave. De orange pletter markerer fund af urner, mens den røde prik angiver fundsted for et helt ofret lerkar.

spor efter en boplads fra bondestenalderen samt en samtidig gravhøj med randstenskæde. ca. 1 km mod vest ligger Tane sø, der er en del af en nord-syd-gående lavning, som indtil ca. 800 f.Kr. menes at have været afløb for Filsø, der ligger ca. 2 km længere mod nord. Så området har været rimelig tæt befolket i stenalderen. Og udgravningerne ved Børsmose viste, at jorden også har været frugtbar nok til at opdyrke.

Ardspor under gravhøjen

Under den sydøstlige gravhøj fandtes ved udgravningen et lille område med spor efter stenalderbøndernes plov. Det var en primitiv plovtype som kaldes en ard, og sporene kaldes derfor ardspor. Ardsporene kunne kun iagttages i et ganske lille område på 3,5 x ca. 2 m, men de vidner om, at området sandsynligvis har været opdyrket inden man valgte at lægge sin gravplads på dette sted. Ardspor forekommer ofte under gravhøje, og det har været diskuteret, om de stammer fra ældre marksystemer eller om de er udtryk for en rituel pløjning forud for anlæggelsen af gravhøjene. Ved Børsmose er området med ardspor så lille, at det

Ardspor fundet under den sydøstlige gravhøj ved Børsmose

kan være svært at afgøre. Men de er ældre end gravhøjen og sandsynligvis de ældste kulturspor i området.

Fra fællesskab til individualitet

Hen imod slutningen af bondestenalderen for 4.800 år siden skete der store forandringer. Bøndernes stadig mere intensive udnyttelse af jorden medførte udpining, hvilket især kom til udtryk på de sandede vestjyske egne. Græs- og hedearalerne begyndte at brede sig. Her medførte landskabsforandringerne, at husdyrene og især kvæg fik en langt større betydning. Samtidig flyttede man fra de større bopladser til små og mere spredtliggende bosættelser. Det betød også, at man fik et andet syn på individets status, hvilket især kommer til udtryk i den måde, hvorpå man begravede de døde. Den mest udbredte form for begravelse er nu enkeltmandsgrave som regel med en lille gravhøj over. Det er også derfra navnet på den nye kultur stammer – nemlig enkeltgravskulturen.

Ved Børsmose blev der i den anden gravhøj, som lå mod sydøst, fundet en sådan enkeltgrav. Ca. midt i gravhøjen, fandt arkæologerne et stensat gravkammer. Selve graven var ca. 4,5 meter lang og 1,5 meter bred. Selv om man kalder det enkeltgravskultur, hændte det, at man begravede to individer i den samme grav. Størrelsen taget i betragtning, er her sandsynligvis tale om en dobbeltgrav. På bunden af graven lå en fin stridsøkse, som er meget almindelig i enkeltgravskulturen, og som sandsynligvis har været næsten hvermandseje. Økserne har fået deres navn fordi man formoder at de blev brugt som våbenøkser. De har ikke nogen skarp æg og har derfor været umulige at fælde træer med. De skal nok snarere ses som en art statussymbol, for man finder dem ofte i gravene sammen med bl.a. knive af flint. Sandsynligvis er det den dodes personlige udstyr, som er fulgt med i graven.

Der blev ikke fundet andre gravgaver i enkeltgraven ved Børsmose. Derimod sås resterne af den trækiste, som har udgjort rammen for graven. Rundt om den var der en

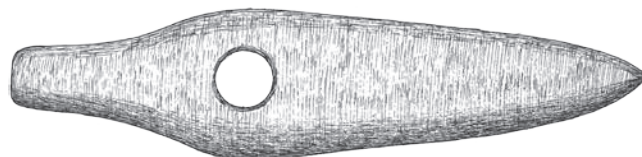

Udgravning af enkeltgrav i tre stadier. På fotografiet til venstre ses den stendækkede grav. I midten ses gravens stensatte bundlag, med fundet af stridsøkse midt i graven. Til højre ses bunden af graven med kløvede sten langs kanten som har støttet kisten.

række kløvede sten, som har holdt brædderne i kisten på plads. Graven, som var gravet ca. 80 cm ned under den oprindelige undergrund, var dækket af et tykt stenlag. Henover graven var der anlagt en høj, bygget af græstørv og dækket af en fin stendlægning. Mange af stenene var meget store granitsten, og nogle af dem var endda genbrugte kværnsten, som tidligere havde været brugt til at male korn på. Genbrug af sten har været et typisk fænomen i det stenfattige Vestjylland, og derfor er det heller ikke helt utænkeligt, at man allerede på dette tidspunkt har plyndret nogle af de store sten fra stendyssen lige ved siden af og brugt dem til at bygge den nye grav.

Et offer til kornguden?

Nogle af de første fund man gjorde i forbindelse med udgravningen ved Børsmose var to kornsegl af flint, som blev fundet øverst i gravanlæggets centrale del. De var meget fint tildannede og vidner om godt flinthåndværk, hvilket er kendetegnende for den allersidste del af bondestenalderen.

Fotografi og tegning af stridsøkse fundet i enkeltgrav ved Børsmose.

Enkeltgravskultur

Enkeltgravskulturen (2.800-2.400 f.Kr.) kaldes sådan fordi man i modsætning til den forudgående tragt-bægerkultur begyndte at begrave de døde enkeltvist i trækamre dækket af en lav høj. Denne gravform var fremherskende i Jylland, mens man i den øvrige del af landet fortsatte man med at gravlægge folk i storstensgravene.

Perioden er også kendt som Stridsøksetid fordi mændene begravnes med deres statussymbol – en stridsøkse.

Store områder af landet var ryddet for skov og opdyrket, og i Jylland begyndte hedestrækninger at brede sig. Kvæghold spillede en vigtig rolle og fund af sikar viser, at man begyndte at omdanne mælken til ost.

Seglene lå helt tæt sammen, og er helt sikkert gravet ned i højen på samme tid. Måske som et offer til en gud med en bøn om at sørge for at høsten blev god. Sandsynligvis har gravmonumentet ved Børsmose været betragtet som et helligt sted, hvor man også tog hen, når man skulle i kontakt med de guder, man tilbad.

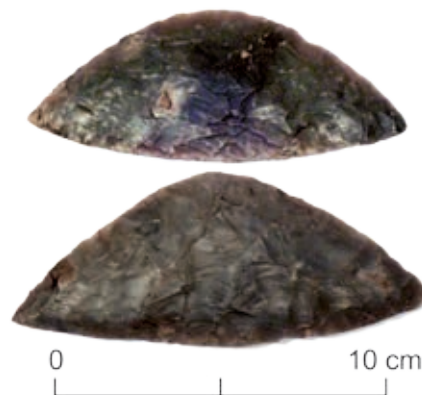
Bronzealderens nye gravskik

Begravelsesmonumentet ved Børsmose bibeholdt sin status som begravelsesplads helt op i bronzealder og den tidlige jernalder knap 3.000 år efter det blev opført. I udkanten af de to stencirkler og i toppen af den ene gravhøj har man i bronzealderen og igen i jernalderen nedsat tre-fire urner. I bronzealderens sene del for ca. 3.000 år siden gik man bort fra skikken med at begrave de døde i kister under gravhøjene. Det skete samtidig med indførelsen af en ny gravskik, nemlig skikken med at brænde den døde og begrave de brændte ben i en urne, der efterfølgende blev nedsat i kanten af en gravhøj. Gravhøjene indgik altså stadigvæk i bronzealderens religiøse

sfære, men den store ændring fra jordfæstegrav til brandgrav viser at man har ændret opfattelse af livet efter døden. Man fik stadigvæk gravgaver med sig, men antallet svinder ind. Og de bronzealderurner, man fandt begravet ved Børsmose, indeholdt kun de brændte ben, hvilket dog kan skyldes at urnerne var meget dårligt bevaret.

Skålstenens hellige tegn

Et andet vigtigt fund ved Børsmose er fundet af en helleristningssten med skåltegn. Helleristninger er billeder af blandt andet heste, skibe og solsymboler, som er indhugget i klipper og sten, knyttes normalt sammen med bronzealderens mytologiske verden. Omdrejningspunktet i bronzealderens religion er solen. Men en af de typer af helleristninger, som forekommer oftest, nemlig skåltegn, har rødder helt tilbage i bondestenalderen. Skåltegn er små cirkulære skålformede indhugninger som er hugget ind i større sten eller klipper med en hård sten. Sten med skåltegn findes ofte i forbindelse med gravmonumenter, og selve indhugningen af tegnene menes at være et led i begravelsesritualerne. Helt præcist hvad tegnene skal symbolisere, er det svært at sige noget om. Helleristninger

To kornsegl lavet af flint som blev fundet i toppen af gravkomplekset.

i Vestjylland er fåtallige, men fundet ved Børnøse understreger stedets religiøse betydning.

Gravplads gennem næsten 3.000 år

Den sidste begravelse, som er foretaget på begravelsespladsen ved Børnøse, er også en urnebegravelse, men fra den ældste del af jernalderen for ca. 2.500 år siden. Urnen var nedsat i den nordlige udkant af stendyssen og var næsten hel, da den blev udgravet. Den indeholdt de brændte knogler fra den døde samt en form for kæde bestående af en bronzering og tre jernringe. Kæden kan have været del af den dødes dragtudyd. Kæder er ret almindelige i urner fra den tidlige jernalder og kobles ofte sammen med dragten, hvor kæden sandsynligvis har holdt sammen på en kappe eller lignende.

Afslutning

Med nedsættelsen af denne urne ser det ud til at være slut med betydningen af begravelsespladsen ved Børnøse. Det skyldes højst sandsynligt, at sandflugt blev for stort et problem i området.

Fra undersøgelser lavet ved Vejers ved vi, at sandflugten for alvor tog sin begyndelse for 5.000 år siden i bondestenalderen.⁴ Men perioden fra omkring 800-500 f.Kr.,

Skålsten fundet ved Børnøse.

altså fra den første del af jernalderen og indtil ca. år 1900 er den periode, hvor sandflugt havde det største omfang og skabte flest problemer for den lokale befolkning. Det passer meget godt med, at gravkomplekset ved Børnøse mister sin betydning. Igennem 3.000 år lå det der – den hellige begravelsesplads ved Børnøse, inden det blev opslugt af fygesand og gik i glemmebogen for en tid. Der skulle gå henved 2.500 år før hele gravkomplekset ved Børnøse blev genopdaget og igen så dagens lys i forbindelse med udgravningerne i 1985. Og nu er det altså igen dukket op til ære og værdighed, denne gang fra museets dunkle gemmer – 30 år efter at det blev udgravet.

Stina Trolldoft Andresen kan kontaktes på sta@arkvest.dk

Metalkæde fundet i urne. Th. ses de originale sammenvitrede ringe som de blev fundet i urnen. Tv. en rekonstruktion af kæden.

Noter

1. Udgravningen har journalnummer VAM 1011 Børnøse. Udgravningsleder museumsinspektør Ole Faber.
2. Palle Eriksen & Niels H. Andersen: *Stendyssen – Arkitektur og funktion*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 85. Højbjerg 2014, s. 284.
3. Stina Andresen: *Gammeltoft Odde – en kultisk samlingsplads ved Filsø fra Bondestenalderen. opdatering 2012*, s. 202.
4. Lars Clemmensen: Sandflugt ved Jyllands vestkyst gennem årtusinder. *Geoviden – Geologi og Geografi* 2005, nr. 3, s. 10-15.